

PSIXOLOGIYA

ЎСМИРЛАРДА ДЕВИАНТ ХУЛҚ – АТВОРНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРУВЧИ
ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРГ.А.Абдуқаххорова – мустақил тадқиқотчи
Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: девиант, хулқ-атвор, ижтимоий норма, хатти-ҳаракат бузилиши, ўсмир, ота-она, оила, омил, ижтимоий муҳит.

Ключевые слова: девиантное поведение, социальная норма, расстройство поведения, подросток, родитель, семья, фактор, социальная среда.

Key words: deviant, behavior, social norm, behavioral disorder, teenager, parents, family, factor, social environment.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар туфайли ёшлар таълим-тарбиясига оид юртимиз келажаги учун юқори малакали мутахассисларни, юксак интеллектуал, маънавий-ахлоқий салоҳиятга эга бўлган ёшларни тарбиялаш ишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ҳар бир ҳаракатнинг мотивлари бўлгани каби, девиант хулқ-атворни ҳам юзага келтирувчи омиллари мавжуд. Девиант мазмундаги ҳаракатлар айни бир шахс ёки гуруҳларнинг меъёрлардан четга чиқиш ҳолати бўлиб, унинг оқибатлари бутун бир жамият ривожига салбий таъсир этади. Оғир оқибатли девиант хулқ-атвор жамият томонидан жазоланиши ҳамда маълум бир вақт озодликдан маҳрум этиш ҳолатлари билан характерланади.

С.Ю.Бородулиннинг фикрича, девиант хулқ-атвор жамиятда мавжуд бўлган нормалар, қонун-қоидаларга мос келмайдиган, шахс ёки гуруҳлар томонидан бузилган хатти – ҳаракатлар кўринишидир [1].

Девиант хулқ-атворни англашнинг дастлабки босқичи бу ижтимоий норма тушунчаси бўлиб, у одамларнинг хатти-ҳаракатлари ва ижтимоий тизимлар ўртасидаги ўзаро муносаббатларни таъминлайди.

Ю.М.Кондратьев шахснинг ижтимоий нормалардан четга чиқишини қуйидагилар билан тушунтиради [2]:

– эскирган меъёрлар ёки стандартларни енгиб ўтишга қаратилган ва ижтимоий ижодкорлик билан боғлиқ бўлган, ижтимоий тизимда сифатли ўзгаришларга ҳисса қўшадиган ҳаракатлар;

– салбий ижтимоий тизимдаги номуносаббатликлар, ўз-ўзидан девиант хулқ-атвор кўринишларига олиб келади.

Психологик мазмунга кўра, девиант хатти-ҳаракатлар ўзига хос ижтимоий танловдир. Ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг мақсадлари реал имкониятлар билан таққосланмайдиган бўлса, кишилар ўз мақсадларига эришиш учун бошқа воситалардан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Ўсмирлар хатти-ҳаракатларидаги бузилишлар, деганда, ота-оналар, ўқитувчилар билан бўлган салбий алоқалари тушунилади. Бундай хулқ-атвор хусусиятлари нафақат умум қабул қилинган қоидалардан оғиш, балки ҳаётий мақсадларни йўналтири олиб келиб чиқади.

Ўсмирлар хулқ-ҳаракатларидаги хулқ оғишларнинг сабаблари сифатида, жамиятдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий беқарорлик, ёшларнинг қадрият йўналишлари таркибидagi ўзгаришлар, ноқулай оилавий муносабатлар, хатти-ҳаракатлар устидан назоратнинг йўқлиги, ота-оналарнинг ҳаддан ташқари болаларни эркин қўйиши ҳамда оилавий ажрим ҳолатлари кўрсатилмоқда. Мана шу омилларнинг барчаси боланинг ўзига бўлган ишончини, ҳаётий вазиятларда ўзини ўзи ҳимоя қилиш қобилиятини йўқ қилади, шунингдек, уларда ёлғизлик ва ишончсизлик ҳисларини вужудга келтиради.

Девиант хулқ-атворни келтириб чиқарувчи омилларга, тадқиқотчилар ирсиятни, ижтимоий муҳитни, таълим-тарбияни ва шахснинг ижтимоий фаоллигидаги сусткашликларни сабаб қилиб

кўрсатишмоқда. Ушбу омилларнинг барчаси таъсир кучига эга, аммо уларнинг салбий оқибатлари ва ўсмирлар хатти-ҳаракатларининг мазмуни ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик йўқ. Бундан ташқари, инсоннинг ижтимоий муҳит билан муносабатларидаги ўзига хос хусусиятлар ҳам ётади. Қуйида девиант хулқ-атворни келтириб чиқарувчи баъзи омилларга тўхталиб ўтаемиз.

Ўсмирларнинг салбий хатти-ҳаракатларига сабаб бўлувчи омиллардан бири бу, оилада болалар ва ўсмирларга нисбатан нотўғри тарбиядир.

А.В.Моложавенконинг айтишича, тарбияси оғир ўсмирлар асосан нотўғри оилаларда ёки шароити оғир оилаларда яшайди. Ўсмир ота-оналари ўртасидаги низолаб ҳар кун гувоҳ бўлиб, ўз ички дунёсига нисбатан бепарво бўла боради. Ўсмир бу ҳолатни ҳар доим ҳам юзага чиқаравермайди. Баъзида мазкур муаммо жуда чуқур яширинган бўлади. Психолог ўсмир билан суҳбатда бўлгандагина, оиланинг турмуш тарзи, ахлоқий сифатлар, қадриятлар тизими ҳақида маълумотга эга бўлади. Бу эса, муаммони аниқлашнинг энг мақбул усули саналади [3]. Демак, тарбия омили девиант хулқ-атворни бартараф этишнинг дастлабки босқичидир.

И.А.Горковаянинг фикрига кўра, ўсмирларда юқори ҳавф муҳитини яратадиган оилалар типини қуйидагиларга ажратилади [4]:

– тўғри бўлмаган оилалар, яъни фақат оналар, кам ҳолларда оталар ёки ўсмирларнинг бувиши ёки бобоси тарбиялаб келаётган оилалар;

– низоли оилалар, ота-оналар ўртасидаги муносабатларда кескинлик, ўзаро тушунишнинг йўқлиги, ўзаро муносабатларда аниқ фарқлар мавжуд, улар учун тинчлик ва ҳамжихатлик бегона;

– вақтинчалик ажримлар ва қийин пайтларда зиддиятларга берилиб кетиш, доимий келишмовчиликка мойил оилалар;

– “Антисоциал оила” – қонунларга бўйсунмай яшаш, пала – партия ҳаёт тарзи, бунда оила аъзоларининг ҳаракатлари доим қонунларга зиддир;

– расмий оила – эҳтиёжлар, ҳаётий мақсадлар, оила аъзолари ўртасида ўзаро ҳурмат йўқлиги;

– оилавий мажбуриятлар расмий равишда бажарилади, қўпинча ота-оналар ажралиш арафасида туришади, бу эса моддий ва уй-жой масалаларига ҳалакит беради;

– ичкиликка ружу қўйган оилалар – бу ҳолатда оила аъзоларининг асосий манфаатлари, спиртли ичимликларни истеъмол қилиш билан белгиланади;

– руҳий касал ота-онаси бўлган оилалар. Мазкур ҳолатда ўсмир шахсини ҳар томонлама ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратилмайди.

Юқорида келтирилган ҳар бир оила типлари ўзига хос микро муҳит бўлиб, аксарият салбий иллатларнинг юзага келишига замин яратади.

Б.В.Кайгородовнинг таснифича, девиант хулқ – атворга сабаб бўлувчи, номувофиқ ота-оналарга хос қуйидаги хусусиятлар мавжуд [5]:

– “Бепарволик” – ўсмир ўзини ўзи тарқ этганда, ота-онанинг эътиборидан четда қолганда, ғамхўрликдан

маҳрум бўлганда, унинг ишларига, тажрибаларига, муаммоларига қизиқиш бўлмаганда кечади;

- яширин эътиборсизлик – ота-оналар ўзларининг мажбуриятларини расмий равишда бажаришади, бу жараёнда бола тарбиялашга қизиқиш пайдо бўлади, ammo ота-оналар ноаниқ таклиф ва моддий ёрдам беришдан нарига ўтмайди, улар ўсмир томонидан вазифаларнинг бажарилишини талаб қилмайди;

- енгил бепарволик – ўсмирнинг ўзини тута билмаслиги ва хатти-ҳаракатларига ота-оналарнинг зимдан бепарво бўлиши;

- ҳиссий рад этиш - ота-оналар ўсмирга оғирлик қилишади, яъни ўзаро тушунмаслик;

- ўсмир ўзини ота-онасининг ҳаётида оғир юк эканлигини ҳис қилади;

-“Шоҳона тарбия” – ота-оналар, ўсмирларнинг ёши ва имкониятларини ҳисобга олмай, ҳаддан ташқари эркин қўйиши, болани ҳаддан ташқари эркалаш ва қўқларга қўтариш;

- болаларни тартибли муносабатлар шароитида тарбиялаш – кичик ҳуқуқбузарликлар учун қаттиқ жазолар ва бефарқ ва совуқ муносабатлар сабаб сифатида кўрсатилади;

- боладаги худбин муносабатларни рағбатлантириш, намоёиш қилиш истаги ва “тан олишга чанқоқлик”.

Юқорида қайд этилган таснифларга кўра кўпроқ ота -оналар ролининг юқорилиги назарда тутилади.

Ўсмирларнинг хулқ-атвор меъёрларидан четга чиқишнинг асосий сабабларини таҳлил қилганда, мактабдан ташқари муассасаларнинг аҳамияти ҳам катта рол ўйнаши кузатилади. Шунингдек, оила марказлари, ўз-ўзини бошқариш органларининг тарбиявий ишларидаги хато ва камчиликлари, муаммоли оилалар билан етарли даражада ишламаганликлари, оиладаги ноқулай тарбия шароитида педагогик эътиборсизлиқнинг шаклланишига ёрдам беради. Бундан ташқари, мактаб ҳаёти ҳам ўқувчиларининг камолоти учун катта аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг таълим жараёнига муносабати, ўқишдаги фаоллик, педагоглар томонидан тўғри ташкил этилган таълим усуллари, девиант хулқни бартараф этишнинг асосий омилларидан саналади.

Девиант хулқли ўсмирларнинг аксарияти, яхши ўқимайди, ижтимоий топшириқларни вақтида бажаришмайди. Бундай ўсмирларнинг мактабга муносабати одатда салбий бўлади.

Т.В.Ахутинанинг фикрича, ўсмирлардаги ижтимоий-интеллектуал ривожланмаслик синф, ўқитувчилар, ота-оналар билан кечадиган муносабатларда низоларнинг ривожланишига сабаб бўлади. Ўсмирлар аста-секин ўз тенгқурлари билан бўладиган мулоқот доирасидан чиқиб кета бошлайди [6]. Демак, мактаб таълимидаги оқсоқлик ва ўзаро мулоқотнинг бузилиши ҳам хулқни оғишганликнинг бир белгисидир.

Тиббий ва биологик омиллар. Девиант хулқни келтириб чиқарувчи омиллардан бири бу тиббий ва биологик асослардир. Айнан, ирсият инсон химоя механизмларини суллаштиради ва организмнинг мослашувчанлик функциясини чеклайди. Шахснинг ривожланишига олиб келадиган ғайритабiiй хусусиятларнинг ирсiiйлиги, кўпинча жамиятдаги хатти-ҳаракатларни тўлиқ тартибга солишга қодир эмас, айниқса ноқулай, инкирозли вазиятларда бу яққол

намоён бўлади. Ота-оналарнинг ичкиликка ружу қўйиши билан боғлиқ хуусусиятлар ирсiiйлиги билан характерланади. Мазкур омил мия фаолиятида химоя механизмларининг етишмовчилигида намоён бўлади ҳамда нейрoпсихик патологиянинг хилма-хил шакллари: аклий заифлик, характер шаклланишидаги бузилишлар ва ҳоказоларда учрайди.

О.Ф.Макарованинг фикрича, ирсиятнинг таъсири орқали ўсмир мияси асаб хужайраларининг биологик нуқсонлари кузатилади, чунки ичкиликка ружу қўйиш оқибатида ота-оналардан биттаси ўта оғир сурункали касалликларни бошдан кечирган бўлиши мумкин [7]. Демак, касалликлар ҳам ирсiiй характерга эга, керак бўлса инсондаги девиант хулқ кўринишларига сабаб бўлади.

Инсондаги турли девиацияларнинг пайдо бўлишида ўсмирликнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам муҳим рол ўйнайди, яъни тананинг тез ўсиши, балоғатга етишнинг бошланиши ва тугаши, шу жумладан, марказий асаб тизими функцияларининг яхшиланиши қабилар ҳисобга олинади. Ҳозирги замонавий ҳаёт тарзи, ярим аср олдингидан кўра, ўсмир ривожланишига кўпроқ таъсир қилади, яъни ҳаёт суръати тезлашган. Шу билан бирга, ўсмирларнинг қизиқишлари, ҳиссий бекарорлиги, мақсади ва хоҳишлари кун сайин ўзгармоқда. Ушбу жараёнда жисмоний ривожланиш ва ижтимоий мослашув ўртасида номуаносиблик келиб чиқади. Ва охир-оқибат уларда меъёрлардан четга чиқиш ҳаракати содир бўлади.

Психологик омиллар. Ўсмирлик – бу шахс шаклланишининг ўта мураккаб, оғир палласи ҳисобланади. Баъзан ўсмирликда юзага келувчи сифат ўзгаришлари ўзига хос салбий рекциялар орқали намоён бўлади. Тадқиқотчи

Т.И.Короткова ўсмирларда девиант хулқ кўринишлари ҳамда ушбу хулқнинг психологик механизмлари ўртасидаги боғланишни аниқлашга ҳаракат қилади ва вояга етмаганлар жиноятчилиги мотивларини қуйидаги гуруҳларга бўлиб кўрсатади:

1. Ёш даври хусусиятига хос бўлган жисмоний фаолликнинг ошиши (ҳар нарсани уруш- жанжалга такаш);

2. Салбий характерга эга бўлган вазиятли ҳиссий кечинмалар ва шу кечинмаларга боғлиқ ҳолда намоён бўладиган ва унинг йўқолиши билан барҳам топадиган бошқа ҳолатлар;

3. Салбий ҳаётий шароитларнинг узоқ муддатли таъсир этиши натижасида пайдо бўладиган салбий кечинмалар.

4. Оғишган хулқ, шахс хусусиятлари билан ташқи муҳит ўртасидаги мураккаб боғланишли жараён бўлиб, бу жараёнда ўсмир шахси субъект сифатида ташқи муҳит ахборотларини қабул қилади ва қайта ишлайди. Объект сифатида эса, ташқи муҳит воқе-ходисалари шахсга таъсир этувчи элемент сифатида ифодаланади.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги ҳолатларда ҳар бир мактаб амалиётчи психологи, синф ўқитувчилари, ота-оналар ўз вақтида, ўсмирлар хулқ-атворидаги оғишнинг асосий сабабларидан хабардор бўлиши, унинг олдини олишнинг ўзига хос чора-тадбирларини ишлаб чиқиши лозим. Агар, бундай психопрофилактик ишлар ҳамкорликда олиб борилса, у ҳолда девиант хулқни келтириб чиқарувчи турли омилларнинг вақтида олди олиниши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Адабиётлар

1. Медведева Е.С. Сущность и существование девиантного поведения. -Красноярск: ГОУ ВШ, 2007. - С. 58.
2. Кондратьев М.Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков // Вопросы психологии. 1997. № 3. -С. 69-78.
3. Моложавенко А.В. Особенности формирования аддитивного поведения у старшеклассников. //Журнал практического психолога. 1999. №12. -С. 109-121.
4. Горьковая И.А. Влияние семьи на формирование делинквентности у подростков // Психологический журнал. -Т.: 15. 1994. № 2. -С. 57-65.

5. Индивидуальный подход в работе с трудными детьми: Методические рекомендации/Сост. Б.В. Кайгородов. Изд-во АГПИ, 1993. –С.97.
6. Ахутина Т.В. Психолого-педагогическое обеспечение коррекционно-развивающей работы в школе: пособие для администрации школ, педагогов и школьных психологов. М.:1997. – С.43.
7. Макарова О.Ф. Подростки: Агрессивность и психосоматика. //Журнал практического психолога. 1999. № 7-8. -С. 37-40.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўсмир ёшларда девиант хулқ-атворга ҳос хатти-ҳаракатларнинг бузилиши ва уларни келтириб чиқарувчи омиллар ҳақида маълумотлар изохлаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о девиантных поведенческих расстройствах подростков и их факторы, которые приводят к ним.

SUMMARY

This article provides information on deviant behavioral disorders of teenager, adolescents, and the factors that lead to them.

UDC 159.9.07. Psychology

MAIN PROBLEMS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SERVICE TO THE FAMILY

F.A.Akramova - *PhD of psycholoical sciences, associate professor*

Tashkent state pedagogical university named after Nizami

Таянч сўзлар: оила, оилавий психологик хизмат, оила вазифалари, оила типлари, оилавий низолар, оилавий низо омиллари, оилага психологик маслаҳат.

Ключевые слова: семья, психологическая служба семье, функции семьи, типология семьи, семейные конфликты, факторы семейных конфликтов, психологическая консультация семье.

Key words: family, psychological service to the family, functions of the family, family typology, family conflicts, factors of family conflicts, psychological counseling to the family.

The role of the family in a person's life is so important that it is rightly regarded as the foundation of any society. After all, the family is a special sphere of social life, where the birth, formation and formation of a person takes place, who will live in society and become a citizen of the state.

The regulation of family relations is carried out on the basis of the principle of voluntariness of the marriage of a man and a woman [1], the legal basis of which is enshrined in the Constitution and in the Family Code of the Republic of Uzbekistan [2].

The family is a small unit of society, a hotbed of early education, the main wealth and support of the power of the Motherland. The family is a kind of public institution, where interests are inextricably linked with the interests of society [3]. Also, the family can be represented as a single organism in which all life processes are interconnected and interdependent.

The family is also called «a social institution, that is, a stable form of relationships between people» [3].

The family provides its members with psychological, social, economic and physical security; caring for minors, the elderly and the sick; conditions for the socialization of children and youth. The main functions of the family include: reproductive - maintaining biological continuity through the birth of children; the creation of cultural continuity, the transfer of their heritage to a new generation, sexual relations, psychological functions, communicative (communication), economic, a sense of joy, happiness, etc. [4].

In different periods of a family's life, the hierarchy of family functions changes: one or the other takes priority. So, for a young family, the most important is the biological function, while for the elderly, the emotional one is more important.

In their unity, the listed functions represent a system of family relations, the emergence of dysfunction in this system, that is, a mismatch in their interaction as a whole, leads the family into a conflict situation. Ignoring, and sometimes a complete refusal of the family for one reason or another, from performing any function destabilizes the family way of life, there is a threat of its disintegration. Families whose social functioning is difficult for subjective or objective reasons are characterized as families of social risk.

There is also a typology of social risk, i.e. the identification of families where, due to objective or subjective conditions, social functioning is difficult, and they are practically inevitably in a state of difficulty in life.

At present, the social protection of the family, in contrast to the previously existing social security system, is a multifaceted activity, differentiated in relation to various groups of the population and structured across different ministries and departments, public organizations and institutions.

Unfortunately, in the context of globalization, problems arise in the family. This was initially reflected in family education: the sources of cultural and cognitive information, influencing the formation of people's worldview, expanded; the participation of parents in the educational process decreased, especially the influence of external factors negatively reflected in the life of families.

It should be noted that the nature and style of upbringing in the family changes dramatically in cases of parental divorce. Children are extremely sensitive to separation and breaking contacts with one of the parents. Divorce breaks the old habitual relationship with the parents, puts before the child the task of choosing a new relationship with divorced parents, which is unbearable for his age, which is especially difficult in case of remarriage of one of them. In cases of parental divorce, the children develop feelings of loneliness, restlessness, and feelings of inferiority. Based on this, it is necessary to conduct psychological services for the family. One of the types of psychological services is psychological counseling. When conducting psychological counseling, it is necessary to have knowledge and skills of working with families, first of all, their classification. Families are classified into the following types:

1. Complete, incomplete and reorganized (second marriage) families - on the basis of completeness.
2. Nuclear (parent and child) and multigenerational families (two or more generations live together) - by the number of generations living in the family.
3. Families without children, families with one or two children, families with more children - by the number of children in the family.
4. The family of workers, employees, entrepreneurs, farmers, etc. - by social origin.
5. By the degree of education of the spouses: secondary